

Balázs Sándor

A filozofálás kezdetei az Erdélyi Múzeum-Egyesületben¹ (1859—1873)

Az erdélyi magyar tudományos életet több mint nyolc és fél évtizeden át szolgáló Erdélyi Múzeum-Egyesület oroszlánrészt vállalt e tájakon a kutatást, gyűjtést, ismeretterjesztést, hagyományőrzést szolgáló buzgólkodásból. Az egzakt tudományok fölkarolása mellett feladata volt az elméleti gondolkodás iránti érdeklődés fölkelése, a bölcelet művelése, a hasznosítható szellemi tradíciók felkutatása, a kortárs bölceleti áramlatok termékeny eszméinek a gyümölcsozttetése. A magyar bölcelet formálódásában katalizátorként működött. Mostani közleményünk ennek a termékeny munkálkodásnak a kezdeteit mutatja be.

1. Az élő és élettelen anyag viszonyának filozofikuma

Az évkönyveket, a szaküléseket az indításkor a nagyfokú szakszerűség jellemezte, a pontos anyag- és adatközlés, a részletkérdések körültekintő megvilágítása. A tények iránti tisztelet átitatta mind a történelemtudományi, mind a természettudományi értekezéseket. Ez a részletekben gyakran elvesző kutató-közlő beállítódás aligha kedvezett volna az elvonatkoztatáshoz vonzó filozófiának, ha az egész szervezeti tevékenység fő irányítója nem olyan tudós lett volna, mint Brassai Sámuel, akiben személy szerint is összeötvöződött a részletvizsgálatokat tudományos igénnyel folytató szakember és az elméleti végkövetkeztetéseket levonó filozófus.

A szaktudományi beszűkülést az utolsó erdélyi polihisztornak tekintett Brassai személyén kívül az is megakadályozta, hogy a tudományt az EME megszervezésekor igen tág összefüggésben értelmezték. Mikó Imre az alakuló közgyűlésen elhangzott megnyitó beszédében — ha név szerint nem is az angol filozófusra hivatkozva — egy Bacontól származó gondolatot emelt ki: „A tudomány nem pusztán cifrázkodási vagy divatcikk; hatalom az, mely osztja a világ kormányzásában.”² S ezt a hatalmat nem annyira az egyénre, mint inkább a tudomány birtokló népekre, országokra vonatkoztatta. Ebből a nézőpontból a tudományok nem halmozhatnak fel betekosodott ismereteket, a szaktudományoknak saját közösségük hatalmát kell növelniük, más szóval a tudományok a legnagyobb mértékben *társadalmiak*. Ez a rálátás kedvező feltételeket teremtett arra, hogy a tudományos eredményeket bölceleti feldolgozásnak vessék alá, illetőleg filozófiai távlatba helyezték.

A Mikó-féle programban volt egy másik követelmény is: a „tudományosság új templomát” szerinte azért kell megalkotni egyesületi úton, hogy „az eszmék és szellem világa s ereje által az érzékiség és anyagi irány túlnyomósága ellensúlyoztassék”.³ A szaktudományok — főként a természettudományok — valóban alkalmasak voltak arra, hogy az „érzékiség” és „anyagosság” felé tereljék a filozófiai magasságok felé vonzó elmét. A múzeumalapító figyelmeztetését főleg Brassai fogadta meg, aki vehemens

¹ Részlet a *Bölcelet az Erdélyi Múzeum-Egyesületben* című hosszabb tanulmányból.

² Az EME Évkönyvei. I. köt. 1861. 2.

³ Uo.

bírálója volt minden olyan bátortalan próbálkozásnak, amely a természettudományokból anyagelvű mondanivalót hámozott ki, vagy esetleg csak ezzel volt vádolható.

Az első összeütközés az „anyagi irány” megnyilvánulása és a vele szembehelyezkedő álláspont között 1861-ben az egyik tudományos ülésen mutatkozott meg. A február 13-i összejövetelen Szabó Samu olvasott föl vegytani témájú dolgozatot. (Az előadás tudomásunk szerint nem jelent meg nyomtatásban, így csak az ülés vázlatos jegyzőkönyvére támaszkodva rekonstruálhatjuk a konfliktust.) A kémikus a korabeli legújabb tudományos vívmányokból próbált kiolvasni egyetemesítő filozófiai mondanivalót. Berzelius nem sokkal azelőtt igazolta, hogy a szerves és szervetlen anyagokat egyazon általános törvények uralják, Berthelot-nak ez idő tájt sikerült szerves anyagot előállítania mesterséges úton, sőt meg kell jegyeznünk, hogy 1862-ben, tehát egy évvel Szabó értekezésének elhangzása után hozta létre szintetikus az acetilént, s mindössze egy évvel azelőtt közölte a *Chimie organique, fondée sur la synthèse* című művét, ily módon az a tény, hogy a marosvásárhelyi tanár mindezekre a tudományos vívmányokra és lehetőségekre hivatkozott, jól jellemzi, mennyire a kor szintjén állva igyekezett filozófiai tartalmakat kibontani az akkor korszerű természettudományi elméletekből. Hangsúlyozta a szerves és szervetlen szerkezetek közötti kapcsolatot, állította, hogy az élő anyag egységét hirdető teória „csaknem függetlenné teszi a vegyészt a szerves anyagok vizsgálatakor az úgynevezett életerő tekintetbe vételétől”⁴.

A hallgatóság egy része nem kis megrökönyödéssel vette tudomásul ezt a természetbölcseleti fogantatású nézőpontot, amely a vitalizmus alap-princípiumának a létezését vonta kétségbe. Persze a vis vitalis megtagadása ebben az időben nem ment újdonságszámba, az európai tudományos köztudatban már az első szintetikus szerves vegyület előállítása óta (1828) ott keringett a gondolat. De azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a vitalizmus ezzel még nem adta meg magát, kezdte kiépíteni a maga védelmi állásait, ami a neovitalista felfogásokig menően folytonosságot biztosított neki. Számításba kell venni továbbá, hogy a magyar természetfilozófiai gondolkodásba bizony későn hatolt be az élő és élettelen világ egységét sugalmazó antivitalizmus, elég arra utalnunk, hogy Brassai még 1890-ben is az életerő megléte mellett kardoskodott. Ezek fényében nyilvánvaló, hogy 1861-ben egy tudományos ülésen elhangzott ilyen természetbölcseleti állásfoglalás egyáltalán nem volt utánlövés. Brassai ekkor még csak erőszakoltnak nevezte az előadó némely állítását, de Nagy Péter már szókimondóbban lépett fel az új elméletek ilyen láttatása ellen, „amennyiben éppen ez az elmélet vezet az újabb vegytant a materializmus felé”.⁵ Az ülés jegyzőkönyve szerint viszont akadt valaki — Takács János személyében —, aki védelmébe vette a teóriát.

A szerves és szervetlen világ egysége és különbözősége mint természetbölcseleti probléma egy év után egy másik tudományos ülésen ismét terítékre került. Csakhogy most Brassai volt az előadó, s az ellenvélemény kifejezésére (ugyancsak a jegyzőkönyv alapján ítélkezve)⁶ ekkor már nem kerülhetett sor. A Budapesti Szemlében közölt előadásnak a címe *Éledés és életkezdet*, ebben a szerző az élő anyag mibenlétét, geneziséjét elemezte szak- és természetbölcseleti szemszögből.⁷

Brassai gondolatvezetésében két elem keveredett: egy akkor már tudományosan megalapozott álláspontot vezetett olyan következtetésig, amelybe — ma már tudjuk —

⁴ Uo. *A tudományos, ülések jegyzőkönyve*. 157.

⁵ Az EME Évkönyvei. I. köt. 1861. 158.

⁶ Az EME Évkönyvei. I. köt. 1861. 145.

⁷ Budapesti Szemle 1862. XVI. köt. 328—345.

aligha igazolható értékelés szívódott föl. A kiindulópont és a végállomás sémaszerűen így ábrázolható: a *spontanea generatio* tudománytalan tételének bírálatától az *omne vivo ex ovo* tézise extrapolálásáig.

Az előadó magabiztos fölényrel verte vissza az ősnemzés tézisé, a tények halmazával igazolta, miszerint nincs és nem is lehet közvetlen átmenet az élettelen és élő szervezetek között. Egy megkülönböztetéssel azonban adós maradt. Nem határolta el egymástól a két szintet: a) az ősnemzés most, a fejlődés mai fokán a „szemünk láttára” végbemenő folyamatként, melynek során az élettelenből *magasabb szervezetségű* élőlény jön létre; b) az élettelen anyagnak az élő anyagba való átmenete természetes úton mint *évmilliókkal ezelőtt* lejátszódott folyamat a Földön.

E disztinkció hiányában az „éledés” mint az élettelennek *mostani* átmenete az élőbe és az „életkezés” — mint a hosszú filogenetikus fejlődés során az élő szervezet megjelenése a *távoli múltban* — egyazon megvilágításba kerül. Brassai túláltalánosított: a házi használatra és a *mai* gyakorlatban érvényes „minden lény más lénytől származik” tételt a fentebb jelzett a) szintről — a spontán életkialakulást cáfoló tudományos tényekkel alátámasztva — átvitte a b) síkra: azt állította, hogy az „életkezdet” a történelmi evolúcióban is lehetetlen volt.

Filozófus alkat lévén észrevette, hogy a b) szint már „nem természettani, hanem metafizikai kérdés”, tapasztalatilag nem lehet megválaszolni, legföljebb az „okoskodással kiegészített tapasztalat” adhat felvilágosítást rá. Szerinte „a kezdet sem tapasztalatunk, sem okszerű megfogásunk alá nem esik”, ebből általánosít: „a szerves egyének egy sejtecskéje, egy szálacskája vagy szemecskéje sem áll elő a másíknak vagy többnek teremtő működése nélkül s ő maga aztán szintoly tetteles nemzője ismét másoknak”.⁸ Ebből most már bölcséletileg ez a végszó: a szervesnek a szerkezete ugyanolyan régi, mint az élettelen anyagé, vagyis abszolút értelemben *nem valamiből keletkezett*.

A korabeli magyar természetbölcséleti értekezésekben ezzel a látásmóddal szemben egy másik, az összejt kialakulását feltételező nézet volt forgalomban, s az erdélyi enciklopedista bölcs éppen ezt a felfogást bírálta értekezésében. Az utólagos tudományos bizonyítékok birtokában ma már látjuk, hogy a két természettudományos, -bölcséleti tézis összeütközése nem a tudományos és a tudománytalan alapvetés párharca volt, egyik okfejtés sem birtokolta kizárólagosan az igazságot. Brassai személy szerint egy Földi aláírással megjelent elmélkedésre utal⁹, de az ott kifejezett nézet a tudományos hitelesség szempontjából legalább ugyanúgy támadható, mint a replikázó vitapartneréé. Az őscsírát feltételező Földi ugyanis agnosztikus¹⁰, preformista¹¹, inkább naivan lírai, mint szakszerű közleménye legfeljebb alapelvében mond valami elfogadhatót — feltételezi, hogy az „anyaföld” elemei és azok „parányai” *önmagukból* alkották meg az élő anyagot —, az a mód azonban, ahogyan ezt elképzelt, messze áll a tudományosságtól.¹² Brassai arra összpontosítja a tüzet, amit mint szaktudós semmiképpen sem fogadhat el (s ebben igaza is van, hiszen az általa idézett Földi-féle elképzelés, miszerint az élet a Földön egyszerűen „az anyaföld és a nap összeműködése által” keletkezett volna, a legkevésbé sem szolgálhat hiteles filozófiai építmény alapjául), de megfelelnek arról, hogy maga az elv — az,

⁸ Uo.343.

⁹ Földi: *Természettudományi eszmék*. VIII. rész. (Az évi tartalomjegyzék szerint a címe *A parányok*.) Az Ország Tükre 1862. 26. sz. 362—363.

¹⁰ Szerinte a „csíra — egy maga is oly mély titok, miszerint egy ember esze sem érheti el a fenekét” (Uo. 362.).

¹¹ Nála a csíra „már maga a növény kicsiben ...” (Uo.)

¹² „...a föld a nap hatása alatt annak melege és fényébe megtermékenyedett...” — írja (Uo. 362.).

hogy a Földön az életet az élettelen természet termelte ki önmagából — ezért még igaz lehet.

2. Az élő anyag fejlődése — filozófiai látószögben

Az EME Evkönyveiben — Brassai természettudományi elmefiattásai révén — más oldalról is bölcséleti megvilágításba került az élő anyag. A fajfejlődés témaköre, a darwinizmus rohamos térhódítása állásfoglalásra készítette a biológiában járatos s a filozófia iránt fogékony szakembereket. Brassait a legkevésbé sem lehet Darwin-követő természetbölcseletnek nevezni, hiszen nemegyszer egészen a csúfolódásig menően ellenszenvvel viszonyult a faj fejlődés elméletéhez. Különösképpen az ember eredetere vonatkozó elképzeléseken háborodott fel. De az is igaz, hogy leginkább e tanból levont túlméretezett következtetések ellen emelt szót¹³, s nem egy darwini tétel meghallgatásra talált nála. S ami lényeges: a magyar természetbölcseleti gondolkodás történetében az elsők között (hacsak nem elsőként) ő érzékelt filozófiai kicsengést az angol tudós elméletében. Brassai elfogadta a fejlődés és ezen belül a fajfejlődés eszméjét, úgy jutott el ide, hogy menet közben feladta az élő világ megjelenésére alkalmazott logikai eljárását (az indokolatlan általánosítást abból, hogy *napjainkban* spontánul nem megy végbe a mutáció az élettelenből az élő felé), sőt ezúttal hangsúlyozta, miszerint a fajok *ma észlelt*, a mi „arasnyi vagy vonalnyi tapasztalásunk” szerinti állandóságából nem következik, hogy évmilliók alatt ne változnának.

A darwinizmus fő bölcséleti mondanivalója a *minőség* és a *minőségi ugrás* filozófiai kategóriái köré sűrűsödik. Brassai kitapintotta ezt a pontot. A *minőség* mint a biológiai értelemben vett fajt jellemző filozófiai fogalom feszültségekkel teli. Olyan gondolati forma, amely a lényegi jegyek kiszűrésével a konkrétak számos elemét össze tudja fogni, egységbe vonva ezzel az egyedit és az általánost. Brassai rájött arra, milyen zavart okoz, ha a totalizáló *minőséget* fölcserélik (vagy azonosítják) az általános jellegtől megfosztott *egyedivel*. Vitapartnere ezúttal Anton Kerner osztrák növénytanár, s ebben a konfliktusban — legalábbis az egyedi és általános közötti viszony filozófiai megítélésében — utólag talán a magyar tudósok kell igazat adnunk. Az összeütközés látszólag tisztán szakkérdéshez kötődött, de nem szakítható ki a társadalmi életből, ugyanis Kerner — Brassai gúnyos jellemzése szerint — „egyike azon tudósoknak, kik által a sajnós emlékü Bach-kormány a nyugati civilizáció előttünk ismeretlen áldásait akarta nyakunkra erőszakolni”.¹⁴ Eltekintve azonban az osztrák tudósok a rossz emlékü korszak politikai életében elfoglalt helyétől, az a mód, ahogyan a minőséget mint általánost feloldotta az egyediben, önmagában, pusztán bölcséletileg aligha fogadható el. Kerner ugyanis „rossz” és „jó” fajokról értekezett, holott a fajok *egyres példányaira* gondolt, egyenlőségi jelet tett a gondolat kézzelfogható tárgya, a hozzá tartozó egyedi tulajdonságok, valamint az elvont fogalom és a számos objektumból gondolatilag kiszűrt jegyek közé. Az osztrák természetkutató a nominalizmus és realizmus vitájából kiserkent filozófiai nyereséget, úgy látszik, századok után sem hasznosította. Felfogásának kritikája alkalmat nyújtott erdélyi gondolkodónknak arra, hogy emlékeztessen rég elfogadott igazságokra, olyanokra,

¹³ „...én nem irigyelem azoknak az izlését, se ambícióját, akik inkább szeretnek a gorillával, mint az angyalokkal kötni rokonságot” — írta a darwinistákkal élcelődve, de hozzátette: „én csak bizonyos tanok túlzott igényeit, jogtalan követeléseit szándéksom visszautasítani ...” (Brassai Sámuel: *Az „exact” tudományok követelése a philosophia irányában*. Az EME Evkönyvei. II. köt. 1863. 57.)

¹⁴ Brassai Sámuel: *Orbus canescens. L. fil. és egyéb ami hozzájárul*. Az EME Évkönyvei. III. köt. 1865. 112.

amelyek nélkül a fajátalakulás elméletének bölcseleti rétege homályban marad. Brassai jól sáfárkodott Leibniz híres megállapításával, mely szerint még két falevél sem lehet teljes egészében azonos egymással. Természetes adottságként és logikailag kézenfekvőnek fogadta el a faji (biológiailag és logikai értelemben faji) jegyeknek egymástól eltérő konkrét megtestesülését az egyediben.

Mindebből összeállt az újabb elméleti tézis: *a minőségi határok viszonylagosak*. E kérdéskör két zónát fog át: egyfelől a faji-minőségi eltérések mennyiben relatívak ontológiailag — esetünkben a most létező élőlények világában —, másfelől e különbségek gondolati kiemelésekor (ezúttal a fajok tudományos feltérképezésekor) hogyan húzhatók meg a választóvonalak. A szerző mindkét pászmán elismerte a viszonylagosságot. Ebből egy dialektikusnak nevezhető viszonyulási mód formálódott ki, mely szerint a természetben vannak is meg nincsenek is határok az egyes kvalitások között, ami pedig az ember alkotta rendszereket illeti, ezeket mi szerkesztjük meg, így még inkább labilisak, hiszen mesterséges felosztások, s mindenoldalúan nem tudják leképezni még a létsík viszonylagos határait sem. Ezzel a fajállandóság képzetének egyik, mondjuk így, ismeretelméleti forrására mutat rá a tudós (még ha nem is nevezi így), arra, hogy a mesterséges elhatárolás során az alany által feltételezett különbségeket vagy azok hiányát — a gnoszeológiai és ontológiai szféra fölcserélésével — úgy is föl lehet fogni, mintha azok valóságosak volnának. A tanulmányíró tisztán látta, hogy a létezés és az ismeret köre nem cserélhető fel, s dialektikus látásmódjáról tanúskodik az az észrevétele is, miszerint a tudati-fogalmi közegben, a tipikusnak a kiemelése érdekében, polarizált kategóriákkal dolgozunk, s így ezek tartalma a „természetes” létkeretek között egymásba átcsapó ellentét-egységekként mutatkozik meg. „A geometriában — írta — az egyenes és görbe vonalak megkülönböztetése ugyan csak tiszta és természetes felosztás. Igen de a hiperbola szára az agytól nem messzire kezdve, melyet az ész görbének vall és bizonyít, oly kevésbé különbözik az egyenes vonaltól, hogy nem csak érzékünk, hanem képzelő erőnk sem bírja annál egyébként látni.”¹⁵ Ugyanilyenek fogta fel a kört is, amely nem azonos a sokszöggel, de mégis „teméntelen oldalú sokszögnek” lehet elképzelni, szerinte a vöröstől a sárgáig éppen az átmenetek sokasága miatt vannak árnyalatok, ezek sem az egyik, sem a másik színnel nem jelölhetők, és így tovább. Kiderül mindebből, hogy az ő megközelítési módjában a valóság létszférájában a sarkok közötti demarkációs vonal nem abszolút.

Ez az indítás lehetővé tette a darwinizmusban meghúzódó, de a teória megteremtője által szavakban megtagadott lényegi bölcseleti magnak a kihámozását. A *natura non facit saltus* helyébe a *natura facit saltus* kerül, Brassai a folytonosság és a megszakítottság kölcsönös egymást feltételezéseként értékeli a rendkívül változatos élő világot.

A kontinuitás és diszkontinuitás egymásra utalásának ismét csak két viszonyítási rendje van: egyrészt a sokféle létezésben az egyik minőségtől a másik minőségig mutató térbeli, strukturális — nevezzünk így: — keresztmetszetben jelentkező folytonosság és annak hiánya, másrészt ugyanez hosszsmetszetben, az időbeniségben, tehát genetikailag. A fajok sokféleségére vonatkoztatva ez egyrészt azt érinti, vajon a ma létező fajok és fajták között az őket jellemző tulajdonságokban milyen mértékben van folytonosság, illetve minőségi különbség, másrészt arra utal, hogy a fajok kialakulásakor végbementek-e gyökeres mutációk, vagy csak egyenes vonalú változás jellemezte ezt a folyamatot.

Brassai mindkét viszonylatot észlelte, s bár az EME-ben elhangzott, majd az évkönyvben megjelent dolgozatában leginkább a keresztmetszet hiátusaira hivatkozott —

¹⁵ Uo. 117.

hiszen vitapartnerével szemben legfőképp ezt kellett igazolnia —, nem kétséges, hogy a fajfejlődés hosszmetzetében is az ugrások híve volt. Kernert bírálva megállapította: „Nem, a természetben nem csak átmenetek, hanem *ugrások* is vannak, és jelesen a fajok ügyében doktorunk állításával ellenkezőleg — az ugrások teszik a szabályt, az átmenetek a kivételt.”¹⁶ Itt elsősorban arra gondolt, hogy a most létező növényfajták és állatfajok között amolyan „üres helyek” vannak. Analógiaként a Mengyelejev-féle táblázatra utalt, amely „voltaképpen az atomszámok *ugrása* in alapul”, s ennek mintájára a sokféle most létező minőség közötti „sima” átmenetnek a hiányára is utalt.

Brassai tehát — anélkül, hogy Darwinra hivatkozott volna — gyakran darwinista módon gondolkodott. Áll ez annak ellenére, hogy esetenként harcos antidarwinistaként lépett fel. Ez a „kontra” ugyanis, miként arra a Brassai életművét értékelő Fitz József találóan rámutat¹⁷, inkább a darwinizmust „megrontók” munkálkodására, többek között a Haeckel-féle összejt feltételezésére vonatkozik. A képlet tehát adott: milyen mértékben igazságtartalmú a fejlődést, a létért folyó küzdelmet hirdető tan mint szaktudományi elmélet, olyan mértékben értékhorozó a belőle kiemelt teoretikus kötőanyag, illetve tudósunk értékmentő szándéka. Ebből legfeljebb az von le valamit, hogy a prioritás nem mindig őt illeti meg, a nemzetközi szakirodalomban a Brassai kimagolta gondolatok ekkor már eléggé fölszivódtak. Egyébként ő maga is angol szaktekintélyekre hivatkozik a fajok közötti szigorú határvonalak tagadásakor.

3. A materializmus-vita

Az intézmény igazgatójának szerteágazó vitái közül a magyar filozófiai gondolkodás alakulása szempontjából a legjelentősebbnek a Magyar Tudományos Akadémiával vívott párharca bizonyult. Ennek az összetűzésnek a terméke volt *Az „exact” tudományok követelése a philosophia irányában* című tanulmánya¹⁸, amely inkább kérdésfeltevéseivel s nem annyira a kérdésekre adott válaszaival lett kovász a korabeli magyar bölcséletben.

A tanulmány közreadásának messze nyúló előzményei voltak, s éppen ezek a szálak szövik bele az értekezést a múlt század hetedik évtizedének magyar bölcséleti eszmevilágába. A közleménynek eredetileg a Tudományos Akadémia égisze alatt kellett volna megjelennie, Brassai ugyanis e legfőbb tudományos fórum elé terjesztette. A szerző helyett Csengery Antal olvasta föl az előadást az Akadémia 1861. április 23-i ülésén, majd ugyanő a Budapesti Szemlében elismerően írt róla. Az Akadémia Értesítője közölte volna, ha ez elé nem gördítettek volna elháríthatatlan akadályokat. A szöveg csípősen polemikus, az ironizálásig menően éles volt, főként a Moleschott-féle materializmust vette célba, de nem kímélte azokat sem, akikben a szerző Vogt- vagy Moleschott-követőkre ismert. Személy szerint Pólya Józsefet pellengérezte ki, akinek a Magyar Sajtóban¹⁹ megjelent közleményét, valamint az Akadémia 1861. január 14-i szaksztályülésén elhangzott élettani felolvasását tüzte tollhegyre. A konfliktus tovább gyűrűzött. Az Akadémia két szakvéleményt kért a Brassai előterjesztette dolgozatról, s egyik sem tartotta közölhetőnek a véleményezett szöveget. A replika nem maradt el, a kolozsvári tudós pamfletszerű választ adott *Az Akadémia igazsága* (Kolozsvár, 1862) cím alatt, ebben egyébként, saját kritikai megjegyzéseivel fűszerezve, közölte a két elutasító

¹⁶ Uo. 117.

¹⁷ Fitz József: *Brassai Sámuel*. Budapest. 1912. 264—266.

¹⁸ Az EME Évkönyvei. II. köt. 1863. 54—80.

¹⁹ Pólya József: *A m. akadémia múlt év nov. 23-i és dec. 21-ki természettudományi osztályüléseire vonatkozó*. Magyar Sajtó 1858. 5. sz.

referátum szövegét is. Ezek után került sor az Akadémián már bemutatott tudományos dolgozat felolvasására az EME 1862. március 12-i ülésén, majd a megjelentetésére az egyesület évkönyvében.

Egy személyesnek indult civakodás ekképpen az intézményi összekülönbözés látszatát keltette, holott a konfliktus mögött Brassai személyi ambícióin túl aligha volt más mozgató. Való igaz, hogy a központi tudóstársaság és a vidéki tudományos szervezet egymás mellett élése nem volt mindig felhőtlen, „lefele” a széthúzás vádja hangzott el, „felfele” példálózta az önálló munkálkodás elfojtásáról. Akadt tehát nézeteltérés, de gyűlölködés soha.

Magánsérelem ide, magánsérelem oda, Brassai mégiscsak felismert az Akadémia működésében néhány neuralgikus pontot. Feszegette a legfőbb tudományos intézet demokratizmusát (eladdig, hogy javasolta: tagjait az egész ország tudományos értelmiségének képviselői válasszák), leleplezte az uraskodást, a „jutoncokat” (parvenüket), egyszóval szimptomát jelzett, az Akadémián itt-ott tért hódító arisztokratizmust kritizálta.

Eszmetörténeti szempontból azonban ezek az intézményi nexusok másodlagosak. Nagyobb súlya van annak, hogy a kiobbant polémia furcsa látszatot teremtett, a felületes szemlélőnek úgy tűnhetett, mintha a materializmust támadó Brassaival szemben éppen az Akadémia lett volna az anyagelvű tan oltalmazója. A látszat persze nem a lényeg, de annak töredékét kifejezheti. A jelenség ezúttal igen összetett. Már magában az is bonyolítja, hogy ki mit értett materializmuson. E kifejezést akkoriban alaposan lejáratták. Így az anyagelvűség védelmezésére igen kevesen vállalkoztak. Még az ilyen nézet hívei is rendszerint tartózkodtak a szótól. Ne feledjük, hogy ebben az időben még az oly harcos materialista gondolkodó, mint Feuerbach is idegenkedett a megjelöléstől. Alapjában véve tehát egy lapos, csak az anyagot látó, tudománytalan koncepció állt szembe az antimaterializmusnak nevezett állásponttal, amelyben azonban könnyen elkeveredhetek az anyagelvű megfontolások, s ezeket egy harmadik oldalról, ugyancsak az antimaterializmus jegyében el lehetett marasztalni. A frontvonalak tehát összekuszálódtak, nem lehet elindulni azon, ki mit állított önmagáról, miként minősített másokat, az érték és értékhiány közötti határvonal nem a materializmus-nemmaterializmus között húzódtott.

Mindennek figyelembevételével latolgathatjuk Pólya kijelentését, miszerint „fölolvasásomban a materializmus mint legújabbban értelmezett tan lenne kiemelve tiltakoznom kell”²⁰, nemkevésbé a Brassai-tanulmány első, meg nem nevezett elbírálójának egyes elismerő szavait: „A szándék csakugyan korszerű, mert alig volt még idő, melyben a materializmus oly elbizakodottan lépett volna föl a pneumatizmus ellen, mint napjainkban.”²¹ Az első esetben ugyanis kimutatható, hogy Pólya önmaga láttatása nem egészen hiteles, hiszen a materializmussal itt-ott egybevágó nézeteket is vallott, az idézett bírálónak az antimaterializmusa viszont valóban radikális elvetés volt.²²

A második, Brassaitól ugyancsak névtelenül idézett véleményezőnek az álláspontjáról már elővigyázatosabban kell ítélnünk. Nála hiányzik Brassai antimaterializmusának *elvi* igénye, s a kritikai él inkább azért fordul a szerző ellen, mert az megengedhetlen jelzőkkel illeti az anyagelvű gondolkodást. Egy helyen pedig nem Moleschott *meg cáfolásáról* szól, hanem arról, hogy a tanulmányíró önmaga által megcáfoltnak véli e gondolkodó tételeit. Sőt még a materializmus mentegetésének a szándéka is kivehető

²⁰ Magyar Sajtó 1868. 5. sz. 18.

²¹ Brassai Sámuel: *Az Akadémia igazsága*. Kolozsvár, 1862. 34—35.

²² A szerző ugyanis azt állítja, hogy Brassai dolgozatában „csak az helyeselhető, amit másoktól kölcsönzött” (Uo. 36.), gondolva itt a materializmustól eltanácsoló irodalomra.

kritikájából: Moleschott felületes olvasásával vádolja Brassait, s azt emeli ki — ezt talán Moleschott sem állította éppen így —, hogy az agyvelő bizonyos alkata, működése, az egyes fizikai, kémiai tulajdonságok megléte csak „múlhatatlan szükség”, tehát csupán elengedhetetlen *feltétel* a lélekműködés számára, nem pedig maga a gondolat. Amikor pedig visszautasítja Brassai hivatkozását, miszerint az egyik tudomány ne szóljon bele a másik dolgába, éppen a lelki jelenségeket értelmező fiziológusok helyzetét próbálja megszilárdítani. Márpedig ez a fiziológia akkor gyakran éppen a tudati tevékenység anyagi hordozójának a kutatására ösztönzött.

A második ellenvéleményező érveit tehát nem lehet egyértelműen a közös antimaterialista fronton belül elhelyezni. Ezt egyébként maga Brassai, a szenvedő fél is észrevette, az első bírálónál „rosszul palástolt ellenszenvet” keres, a másodikról viszont azt állítja, hogy „az ellenfél ügyvédévé szegődött hamis bíró”.

Brassai és az Akadémia közötti vita több sikon folyt. Ezekből az alábbiakban kiemelünk három, a bölcelettörténetünk szempontjából súlypontos, egymáshoz kapcsolódó vonatkozást.

4. A gondolat fiziológiai alapja

A Pólya—Brassai csatában tulajdonképpen a tudatműködést eszme-determinálóan megközelítő, de ugyanakkor annak anyagi alapzatát is kiemelő nézet csapott össze az eszmevilág meghatározó voltát ugyancsak valló, csak hogy az anyagot és a szellemet párhuzamba állító, dualista nézettel. Anélkül, hogy a filozófia, a lélektan, a természettudományok azóta elért eredményeinek birtokában, e helyzeti energiával rendelkezve utólag végső igazságokat osztogatnánk, annyit megállapíthatunk, hogy érzésünk szerint mindkét vitapartner oldalán a tévedések és igazságtörések egyaránt fölgylültek. Ma is helyeselhetjük Pólya alapállását, mely szerint annak, aki a pszichológiában előre akar haladni, fiziológusnak (is) kell lennie. Legfeljebb a fölnagyítás elkerülése érdekében azt a bizonyos „is”-t nyomatékosítjuk. Járható útnak bizonyult a lelki élet alapjainak keresésében az általa szorgalmazott „cooperatio” elv, az izoláció föladása, az idegrendszer *egészének* figyelembevétele. Lényegében elfogadható az a láttatásmód is, mely a gondolkodás „szervét” vagy „eszközét” az egységesnek felfogott idegrendszerben keresi. Brassai visszautasítása e tekintetben nem állta ki a tudományok próbáját. Bár azt sem tagadhatjuk, hogy egyik vagy másik ellenvetéséből a *túlzás* repulzióját érezzük ki.²³

Brassai nyilván nem vonta kétségbe, hogy az idegrendszer „szerszám”, „eszköz”, s a tudat fiziológiai tényezők által nyilvánul meg.²⁴ Csupán az ellen emelt szót (s éppen ezt a tagadást nem igazolta később a lélektan), hogy az „eszköz” jobb megismerésével közeledni lehet a tudat mibenlétének megértéséhez. Tette azt annak a dualista elgondolásnak a jegyében, mely szerint a „tevékeny elem” és a „szerszám” között csak párhuzam van, az „eszköz” csupán passzívan közvetít.

A vita a Brassaira jellemző szellemes párhuzamokkal, hasonlatokkal folyt. Ez a módszer azonban ez alkalommal az érvelés gyöngességét mutatja. Azon élcélődött például,

²³ Így például valóban tiltakozott az ellen, hogy a fiziológia szolgáljon alapul a pszichológiának, de helyenként ez is a *kizárólagosság* ellen szól: „... az a következtetés, amely szerint a pszichológiának a fiziológia legyen az alapja és csak az legyen az alapja ... túlzott és teljesíthetetlen” (Brassai Sámuel: *Az „exact” tudományok követelése a philosophia irányában*. Az EME Évkönyvei. II. köt. 66.).

²⁴ „...az igazi filozófia, mondom, soha se vonta kétségbe ... azt, hogy az érzelem, gondolat, még maga az öntudat is anyagi eszközök által nyilatkozik meg az anyagi világban ...” — írta (Uo. 60.).

vajon a zongorajáték mibenlétéről Lisztől vagy inkább Bösendorftól kellene véleményét kérni, eltekintett viszont attól, hogy a tudat és annak eszköze között nem az aktív zongorista vagy zeneszerző és az önmagában passzív eszköz — a zongora — közötti viszonyt kell feltételezni, s így a fiziológus véleménye nem a zongorakészítőével hasonlítható össze.

Az erdélyi tudós a spekuláció felé terelte az „eszköztől” elvonatkoztatott gondolat feletti elmélkedést, szó szerint is szembehelyezkedett Diderot nevezetes kijelentésével, miszerint csak az foglalkozzék metafizikával, aki az orvoslás mesterségét gyakorolta.

Brassai a tudat idegrendszeri alapszövetét azért tartotta a lelki élet megismerésében lényegtelennek, mert az ő szemében a gondolat *nem tulajdonsága* az agynak. Az „Eigenschaft” körüli perpatvarról, mai szemmel nézve, nem mondhatjuk ki a visszavonhatatlan verdiktet, miszerint Brassai tévedett. Ő ugyanis a rosszul értelmezett tulajdonság fogalma ellen hadakozott, s ebben az elmarasztalásban volt ésszerűség. A gondolat — állítja — nem lehet valamilyen struktúra *egyetlen* elemének tulajdonsága, s ezzel rátapintott a vulgáris anyagelvűség „Eigenschaft”-elképzelésének sebezhető pontjára: A Moleschott-vonal nem a szerkezet — mégpedig a dinamikus szerkezet — tulajdonságaként szerette vona értelmezni a tudatot, hanem rendszerint *egy bizonyos* elemhez kapcsolta. Így Brassai a Moleschottól származó, de másoknál is megtalálható „ohne Phosphor kein Gedanke” tézisére is csapást mért. Jogosan marasztalta el azt a leegyszerűsítést, mely szerint a gondolat *egyetlen* anyagi komponenshez kötődne, ebből ugyanis ilyen abszurdítás következik: ahol több a foszfor, ott több az ész. Persze hozzátehetjük: a „foszfor nélkül nincs gondolat” tételnek van elfogadható részleme: a foszfor is *szükséges*, még ha nem is *elégséges* feltétele a gondolkodásnak, s ez a szerzőnél elsikkadt.

Egész érvrendszerét átítatja a maga idejében nem mindenkitől aláírt, de ésszerűnek tűnő követelmény, mely szerint a magasabbrendűt ne magyarázzuk az alacsonyabbrendűvel, s ebben potenciálisan benne van a mai strukturalista szemlélet csírája. A szerző a mellett érvel, hogy a gondolathoz kapcsolódó szerkezet és egy gépezet felépítése között alapvető különbség van, mégpedig azért, mert a masinát darabokra lehet szedni, s minden kerék, lánc fizikai működését meg lehet magyarázni, ám a struktúraként működő idegrendszeri bázist a részek elszigetelésével nem érthetjük meg. Egy ilyen elméleti megközelítés az „ember-gép” — a múlt században még kísértő — reminiscenciájának elmarasztalásával vitán felül érdemnek tudható be.

Brassai kiélezi a fiziológiára leegyszerűsített pszichológia ellen méltán felhozható vádat, azt, hogy ez a mechanikus szemléletmód valamilyen negativista fatalizmusnál, a szellemben rejlő önerő, aktivizáló készség elhanyagolásával az erkölcsi nihilizmusnál köt ki, mivel — eszerint — a lelki életet megmásíthatatlan anyagi törvények uralják, az ember gépszerűen követi őket, így aligha kezdeményezhet, s nem vonható felelősségre tetteiért. Ezzel az egysíkú, rideg determinizmussal fordította szembe saját felfogását, amelynek fényében a testi-lelki párhuzamon belül a pszichikum a tevékeny oldal. Erre igazolásul olyan jelenségeket idézett meg, amelyek a későbbi elmélyült lélektani kutatások tárgyává váltak: a *gátlást*, amikor is valamilyen gépszerűen elinduló mozgásnak fékezőjévé válik a fiziológiai zónán kívülről jövő, a tudatos meggondolásból fakadó, szubjektív ok, a „lelki erő” uralmának esetéit a „testi erő” felett olyankor, amikor „emberfeletti” tette képes valaki pusztán az adott helyzet tudatos mérlegelése, tehát ismét csak a testi mivoltán túli motívumok alapján.

Nem zárhatjuk a gondolat anyagi alapzata körüli nézeteltérés bemutatását anélkül, hogy egy viszonylatban ne fejezzük ki maradéktalan egyetértésünket Brassai materializmus-bírálatával. Ez pedig az, hogy a gondolat nem lehet az agy váladékszerű terméke. Brassai idézi Vogt híres megállapítását, mely szerint „a gondolatok mintegy abban a viszonyban vannak az agyvelőhöz, amiben az epe a májhoz, vagy a vizelet a veséhez”²⁵, s elutasító kritikájában meggondolkoztatón boncolgatja, milyen belső ellentmondás feszíti az egyszerű tulajdonságként felfogott emberi gondolkodás képzetét. Rátapintott az akkori vulgarizáló materializmus immanens logikai tarthatatlanságára: ez az álláspont egyfelől a tudatot tulajdonságnak tartja, márpedig a tulajdonságnak a logika szerint is kötődnie kell valamihez, másfelől meghirdeti, hogy a tulajdonság azonosul a hordozójával, ebből viszont logikailag az következik, hogy a hordozó — epe, váladék, vizelet — önállóul, tehát a tulajdonság (a gondolat) önmagában is létezhet. S ha ehhez hozzátesszük, hogy a maga idején a materializmus rendszerint nem a struktúrához, hanem annak valamilyen *szerkezeti eleméhez* kötötte a tudatot, akkor még inkább megalapozottnak tarthatjuk Brassai képtelenségig vitt következtetését, azt, hogy ez a parlagi koncepció akár az akkor ismert 61 kémiai elem egyikéhez is csatolhatná a gondolkodást, s ez — mivel az illető elem elkülöníthető a többitől — a legteljesebb abszurdítás.

A tulajdonság elválasztható volta körüli ilyen logikátlan játszadozást érzékelti akkor, amikor a lapos anyagelvűség még nem került a tudomány szemétkosarába, mindenképpen kis adalék a végső lejárataéhoz.

5. Az anyagfogalom

A tulajdonság és annak hordozója közötti reláció vitája tovább terebélyesedett. Brassai felismerte a múlt századi materializmus egyik gyengeségét, szembehelyezkedett azzal az eljárással, amikor is az anyagot magát néhány kevésbé általános tulajdonsága segítségével definiálják. Életteli meglátás volt ez, hiszen a materialista anyagkoncepció korabeli haláltusájának egyik fő oka éppen abban keresendő, hogy a matéria fogalma vagy elszürkült, tulajdonságok nélkülivé lett a maga absztraktságában, vagy beleveszett a konkrétba, azonosult a tulajdonságaival, de egyik esetben sem válhatott valamilyen biztos teória sarkkövévé.

Tudósunk jó ráérzéssel észrevette mind a két szélsőséget. A meghatározásként elfogadhatatlan, tautologikus megállapítás, mely szerint „az anyag — az anyag”, így, elvontan, eltekintve a tulajdonságoktól, a semmitmondó általános formájában légtüres térben mozgott. Brassainak minden bizonnyal igaza volt, amikor azt állította, hogy az anyag kategóriáját nem lehet ilyen önmagától értetődő, önmagát meghatározó fogalomnak tekinteni. Nem kevésbé egyetérthetünk a másik véget bírálatával is, annak az elutasításával, hogy az anyagot a *tulajdonságok összességével* kellene meghatározni.

Az az anyagkoncepció, amely a matériát azonosítja a viszonyokban ténylegesülő tulajdonságok summájával, ismeretelméletileg fölcseréli a vonatkozási rendeket, magának „az” anyagnak a megértését *valamennyi* anyagi jelenség föltárásától teszi függővé, s ezzel mibenlétének megismerésére nézve elodázó, pesszimista érzést sugall: mindaddig, amíg mindent meg nem ismerünk — de ugyanbizony lehetséges-e ez? —, nem tudhatjuk meg, mi is valójában az anyag. Brassai átlátta ennek az álláspontnak az ingatag voltát.

²⁵ Brassai Sámuel: *i.m.* 73.

Ha sem minden tulajdonságtól eltekintve, sem minden jegyet belefoglalva nem lehet elfogadható anyagfogalmat kidolgozni, marad egy másik megoldás lehetőségének felkutatása a két véglet között: *bizonyos* vonások segítségével definiálni. S itt ütközik bele az általánosító elme egy újabb nehézségbe: úgy kell megtalálni ezeket a tulajdonságokat, hogy azok *minden* anyagi dolgot, tárgyat, jelenséget egyaránt jellemezzenek. Brassai meglátta a tulajdonságok sokfélesége és az egységteremtő anyagfogalom egymásnak forduló ellentétét: „...az anyag gyanánt — írja — ha a követ mutatom, abból nem vesz képzetet a levegőre, ha a levegőt megérti, hogy anyag, már nem alkalmazhatja tudását a világosság hullámai szubsztrátumára vagy „Träger”-jére, az éterre ...”²⁶

Brassai a halhatatlan anyag materialista tézisére összpontosította a tüzet, s érvei — korát megelőzve — a fizika huszadik század eleji úgynevezett válsága idején az anyag eltűnésének indokai közé is bekerülhettek volna. Az anyag nem lehet halhatatlan — tulajdonképpen *elpusztíthatatlan* —, mert tulajdonságai módosulnak, s „minden változás a régebbnek *e n y é s z t é v e l*, újabbnak előállításával jár”.²⁷ Az anyagot az időleges és relatív tulajdonságokkal azonosító múlt századi materializmus ezzel megkapta a következtelenségéért kijáró büntetését: saját tézise ellen fordították az önmaga megfogalmazta tételét.

Lényegében ugyanez fog megismétlődni kifejtett formában a századforduló után, amikor a sémát — anyag egyenlő az x, y, z tulajdonságok jelenlétével — éppen az ásta alá, hogy az x, y, z-k bizonyos körülmények között eltűnnek, s így el kell tűnnie magának az anyagnak is. A tizenkilencedik századi materialista anyagfogalom számára az egyik megemészthetetlen probléma a hullámszerű létezés volt. Az állandó tulajdonságok közé ugyanis általában besorolták a részecskékből álló szerkezetet, s ez bizony feloldhatatlan ellentmondást szült. Vagy meg kell változtatni a megcsontosodott anyagfogalmat, s ki kell hagyni a korpuszkuláris jelleg jegyét a definícióból, vagy el kell fogadni, hogy az akkor tisztán hullámtermészetűnek tartott jelenségek nem anyagiak. Egyik változat sem lehetett inyére az anyagelvűség akkori híveinek. Brassai észlelte ezt, nem úgy kérdőjelezte meg az anyag minden körülmények között korpuszkuláris jellegét, hogy állította: van a matériának nem részecskékből összetevődő formája is, hanem a nem korpuszkulárisnak tartott létformát egyszerűen kizárta az anyag kategóriájának köréből. Abban az időben ilyen összefüggésben elsősorban a fény természete foglalkoztatta a szaktudósokat és filozófusokat, s Brassai e kényszerhelyzetből huszárvágással próbált kikerülni. Érveléséből közvetve ki lehet deríteni, mennyire ingatag a korpuszkuláris létezéssel azonosított anyagfogalom, de ő ennél tovább ment, a fény kizárólag hullámmivoltának elképzeléséből az anyagfogalom leszűkítésének szükségességét következtette ki. A hullámtermészetet alátámasztó tényeket hívta segítségül, s állította, miszerint a fényt a „materialistikus emanációhoz képest csaknem szellemi ténynek mondhatni”.²⁸

A fény kettős természetére vonatkozó későbbi tudományos érvek birtokában ma már látjuk, hogy az erdélyi bölcselő egy *egyoldalúan* értelmezett jelenség (a fény) és egy *egyoldalúan* meghatározott fogalom (a korabeli anyagkategória) között tárt fel kölcsönös kizárást.

²⁶ Uo. 69.

²⁷ Uo. 70.

²⁸ Uo. 59.

6. A filozófia és a szaktudományok viszonya

Az anyagelvűség körüli disputa két nyomvonalon haladt: egyfelől az anyagfogalom kapcsán megvilágosodott, hogy a bölcelet a matéria *legáltalánosabb* tulajdonságait, a szaktudományok pedig az *egyedi* sajátosságokat igyekeznek föltárni, másfelől a gondolat és annak anyagi hordozója közötti kapcsolat taglalásakor felismerték, hogy a tudatműködés eszközeinek a kutatása a szaktudományok feladata, a bölcelet pedig e fölé emelkedve elmélkedik a tudat mibenlétéről. Mindkét vonatkozás szükségképpen elvezet a bölcelet és az egzakt tudományok egymás iránti elvárásainak mérlegeléséhez. Ez tágabb látószögben a filozófia helyének, szerepének kérdésköre. Brassai igyekezett megvilágítani ezt a pászmát is.

A polémia ilyen elágazása számolt a kontinens-méretű véleményekkel, menet közben egy sor európai szaktekintélyre hivatkoztak, de leginkább a filozófia hazai státuszának kijelölése volt a feladat. Ebbe a helykeresésbe olyan mozgatók keveredtek, amelyek jól jellemzik a bölcelet hatékonyságáról kialakult akkori hazai közhangulatot.

Egy axiomatikus ítélet csorbítatlanul felszínre került: a filozófiára igenis szükség van. Ezt egyebek között a vita során eléjük görbülő kérdőjelek igazolták a legmeggyőzőbben. S ez harmonikusan beleilleszkedett a korszemlébe, ebben az időben Európa-szerte nem idegenkedtek a filozófiától.

Brassai szinte megszállottan védelmezte a filozófiát. Persze tudni kell, mivel szemben és milyen filozófiát. A „mivel szemben”-ről kiderült, hogy szerinte a fenyegetés a potenciális szövetséges — az egzakt tudományok — oldaláról jöhet. A veszélynek ilyen bemérése a bölcelet milyenségére is rávilágít, hiszen csak az a filozófia féltheti állásait az általa önállósított s belőle sarjadt szaktudományoktól, a „csibéktől”, amely úgy érzi, az életre kelt, dédelgetett fiai az ő életét veszélyeztetik. Brassai ezt a véleményét nem rejtette véka alá, felrótta a szaktudományoknak, hogy „a szárnyra kelt csirkék egyszerre okosabbak akarnak lenni a kotlónál”.²⁹ A valóságban azonban boszorkányüldözésnek bizonyult az egzakt vizsgálódások denúciálása.

Az általa észlelt feszültségre új megoldást nem tudott adni. Maradt az ősrégi elv: a filozófia legyen a tudományok tudománya, vagy legalábbis törekedjék erre. A bölceletnek szánt ilyen pozíciót nem holmi uralmi helyzetnek, hanem inkább védelmi állásnak képzelte el. Nem várta el, hogy a bölcelet diktáljon a szaktudósoknak s a végső igazságok eldöntésének törvényszéke legyen. Hasonlata szerint nem a „mágnestű” iránymutató szerepe jut neki, hanem csak a világítótoronyé. S mindennél fontosabb, hogy az egzakt tudományok ne hogy fölöslegessé tegyék a filozófiát.

Brassai morfondírozása a filozófia helyéről és szerepéről önmagában nem volna különösen érdekes, hiszen tucatszámra idézhetnénk ehhez hasonló korabeli meditációt akár a magyar bölceleti irodalomból is. Csakhogy az ő állásfoglalása nem maradt meg magánvéleménynek, az EME-ben betöltött funkciója révén s főleg az évkönyvek szerkesztőjének minőségében ezt a nézőpontot (legalábbis a most tárgyalt periódusban) egy intézmény vezérelvévé igyekezett tenni, s ez bizony a kezdeti szakaszban feszültségeket okozott. A gyakorlat azt igazolta, hogy a szaktudományi közlemények nemigen tudtak (s szerzőik nem is akartak) eleget tenni a Brassai föllállította követelményeknek, annak ti., hogy a természeti és társadalmi szaktudományok ne viselkedjenek „kotlelőnél okosabb csibékként” s az egzaktság ne vezessen el a teljes szaktudományi önállósodáshoz.

²⁹ Uo. 57.

A szakkutatók végezték a maguk aprómunkáját, lelkiismeretesen leírták, osztályozták, ismertették a természeti és társadalmi tényeket, jelenségeket. Ezzel ismét csak bizonyították, hogy a tudósnak a laboratóriumban, a könyvtárak állományainak szakszerű bemutatásakor, egyes növényfajták és állatfajok elterjedésének leltárba vételekor (hogy csak néhány, az évkönyvekben közölt tanulmány munkaterületére utaljunk) nincs szüksége a tudományok fölött álló spekulációra, elvontan egyetérthet ugyan azzal, hogy a gőzösöket — mint Brassai megfogalmazta — végső fokon a szellem „hajtja”, de amikor a gépekről értekezik, mégis inkább a gépezet szerkezete, dinamikája érdekli, s nem hatódik meg azon, hogy szakterülete a filozófiának köszönheti létét, mivel ebből a tojásból kelt ki. Ilyen helyzetben az EME évkönyveiben ebben a szakaszban Brassai hangsúlyos tanulmányát — az egzakt tudományok tudósainak címzett felhívását — nemhogy a filozofikum térhódítása, hanem (legalábbis a szakfolyóirat megjelenéséig) a bölcelet elhalványulása követte.

Az erdélyi polihisztor szándéka ennek ellenére dicséretes volt, sürgette, hogy az egzakt tudományok — a filozófiával békés szimbiózisban élve — a hazai léttérben is találják meg helyüket, hivatásukat, ne vesszenek el a tények tömkelegében, bontsák ki az adatokból a bennük szublimált bölceleti tartalmat. Azt viszont nem állíthatjuk, hogy rajta nem múlt, miért volt — legalábbis ekkor s ezen az intézményen belül — pusztába kiáltó szó ez az ösztönzés. A felhívás milyensége ugyanis eleve predesztinálta a visszhang hiányát. Saját szavaival élve „Scyllák és Charybdisok”, a „realizmus” és „idealizmus” között akarta vezérelni a filozófiát, de a képletes kifejezésnél maradva — a félelem nem lehet jó tanácsadója a hajónak. Márpedig Brassai nemcsak féltette a filozófiát, de ő maga is félt az egzakt vizsgálódások filozófiaellenességétől.

Maradt tehát az első szakaszban az intézmény nyújtotta lehetőségeken belül a nagy kettősség: egyfelől a bölcelet szükségletének igenlése, másfelől a szakdiszciplínákból kinövesztett filozófiai mondanivaló fokozatos elsikkadása. Történt ez egyebek között azért, mert a bölcelet korifeusai az indulást követő szakaszban, amikor a szakközlemények számára csak az évkönyvek nyújtottak teret, még nem kapcsolódtak bele a szervezet tevékenységébe, a természetvizsgálók vagy társadalomkutatók pedig filozófiailag nem érezték eléggé képzeteknek magukat arra, hogy a részletvizsgálódásaikat a bölceleti magaslatokig emeljék. Talán az egyetlen szerencsés, de részben balszerencsés kivétel éppen Brassai volt.

Ez az állapot nagyrészt azzal is magyarázható, hogy az intézmény székhelyén, Kolozsvárott ebben az időben még nem működött egyetem, amely a maga belső szakosodásával biztosíthatta volna egyrészt a filozófus szakemberek — tehát az utánpótlás — képzését, másrészt maga köré tömöríthette volna a bölceletet hivatásszerűen és egyetemi szinten művelő gondolkodókat. Mindezt figyelembe véve érthető, hogy a kolozsvári egyetem megalakulása általában az EME-re, de ezen belül a bölceleti foglalatosságra nézve is döntő fordulatot hozott.